

MEHMED HAFİD EFENDİ VE MÜNTEHA'L-KELÂM FÎ ÂYÂTİ'L-AHKÂM ADLI ESERİ

Zeynep CERAN*

Özet

Bu makalede edebi kimliği daha çok bilinmekle birlikte, tefsir dâhil İslami ilimlerin hemen her alanında eserler vermiş olan Mehmed Hafid Efendi'nin *Münteha'l Kelâm fî Âyâti'l-Ahkâm* adlı tefsiri tanıtılmıştır. Eser tefsir ilminin farklı konularını bünyesinde barındırmanın yanısıra ağırlıklı olarak ahkâm ayetlerinin açıklamalarını içermektedir. Bu eseri asıl değerli kılan, yazıldığı dönemdir. Çünkü eserin yazıldığı tarihler, Osmanlı'nın askerî, siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda en karmaşık ve çalkantılı dönemlerinden birisidir. İlmi kişiliği yanında bir siyasetçi, edebiyatçı, hukukçu ve hatta iyi bir kermankeş (ok atıcısı) olan Hafid Efendi bu çok yönlülüğünü eserlerinde fazlasıyla yansıtmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahkâm Tefsiri, Mehmed Hafid, *Münteha'l Kelâm Fî Âyâti'l-Ahkâm*, Osmanlı.

Abstract

In this article, the tafsir book called *Münteha'l Kelâm Fî Âyâti'l-Ahkâm* belonged to Mehmed Hafid Efendi who wrote many books nearly about all Islamic sciences involved tafsir, in spite of that he is mostly known as a literaturer, is described. This book gives some explanations to some verses about Islamic rules besides that it involves many different topics in tafsir. What makes his book very important is the era in which it was written. Because it was written in one of the Ottoman Empire's most difficult and conflicted time in political, social and army area, The multi-dimensional personality of Hafid Efendi, who was a scholar, a politician, a literaturer, a lawyer and even a good arrower, reflected to his books in a great extent.

Key Words: Revelation of Quranic Rules, Mehmed Hafid, *Münteha'l Kelâm Fî Âyâti'l-Ahkâm*, Ottoman Empire.

* Arş. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Zeynep.ceran@hotmail.com.

1. Mehmed Hafid Efendi'nin Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yetişmiş bir alim ve kazasker olmakla birlikte doğum tarihi hakkında fazla bilgiye rastlamadığımız Mehmed Hafid Efendi, İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Onun yaşadığı yıllar Osmanlı Devleti'nin son derece çalkantılı bir dönemine denk gelir. Asıl adı Mehmet olmakla birlikte hayatının ilerleyen dönemlerinde Hafid Efendi lakabıyla tanınmıştır. Babası Mustafa Âşir Efendi 1798-1800 yılları arasında Şeyhülislam görevinde bulunmuş, sonrasında Reisü'l-Küttap makamına yükselmiştir. Hem ilmiye sınıfına mensup bir aileden gelmiş olması hem de yaşadığı dönemin siyasi çalkantıları Hafid Efendi'nin kendi ilmî ve siyasi şahsiyetinin şekillenmesinde büyük rol oynamıştır.

Hafid Efendi Sultan III. Selim'in hükümdarlığı döneminde, devrin en tanınmış hocalarından iyi bir eğitim almış ve İstanbul'da müderrislik görevine getirilmiştir. Babasının Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapmış olması Hafid Efendi'nin de görevinde hızla yükselmesine zemin hazırlamış, 1799 yılında İstanbul kadılığına terfi ettirilmiştir. Sultan III. Selim'in (1761-1808) devletin farklı kurumlarında gerçekleştirmeyi düşündüğü yeniliklere karşı çıkan Kabakçı Mustafa ve arkadaşlarının 1807 yılında başlattığı isyanlar, onun tahttan indirilmesi yönünde fetvanın verilmesiyle son bulmuştur. Bu fetvaya Hafid Efendi de destek vermiş, Sultan III. Selim'in tahttan indirilip yerine IV. Mustafa'nın tahta getirilmesinde etkisi olmuştur. (29 Mayıs 1807) Kabakçı Mustafa isyanına verdiği destek sayesinde Hafid Efendi Anadolu Kazaskerliği görevine getirilmiştir. Fakat sekiz ay gibi kısa bir sürenin ardından III. Selim taraftarlarının özellikle Alemdar Mustafa Paşa'nın asker toplayıp karşı harekete geçmesiyle IV. Mustafa tahttan indirilmiş, III. Selim isyancılar tarafından öldürülmüş olması sebebiyle II. Mahmut tahta çıkarılmıştır (19 Temmuz 1808).¹ Alemdar Mustafa Paşa isyancıları tek tek idam ederken, isyana destek veren ulemayı da ya öldürmüştü ya da sürgün

¹ Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Sultanları*, Oğlak Yay., İstanbul, 1999, s.403-414.

ettirmiştir.² Hafid Efendi Kaptan-ı Derya Ramiz Paşa aracılığıyla idamdan kurtulmuş ve memleketi Kastamonu'ya sürgün edilmiştir. Hafid Efendi'nin sürgün hayatı çok uzun sürmemiştir. Sultan II. Mahmut'un 1809'da bir kızının dünyaya gelmesinin saray çevresinde ve halkta oluşturduğu sevinç üzerine sürgündeki kazaskerler affedilmiş, tekrar İstanbul'a çağırılmışlardır. Hafid Efendi bu vesileyle İstanbul'a dönmüş ve iki yıl kadar sonra Rumeli kazaskerliğine tayin edilmiştir.³ Bu göreve getirilmesinin hemen ardından humma hastalığına yakalanan Hafid Efendi birkaç gün sonra, 21 Aralık 1811'de vefat etmiştir.⁴ Hafid Efendi ve babasının kabirleri İstanbul Fındıkzâde'de bulunan Pîri Mehmed Paşa Tekkesi kabristanındadır. Kendisi 416 ciltten oluşan kitap koleksiyonunu Süleymaniye Kütüphanesine vakfetmiştir.⁵

Hafid Efendi çok küçük yaşlarından itibaren iyi bir tahsil görmüş, dönemin en meşhur hocalarından ders almıştır. Pek çok farklı alanda -hatta o döneme kadar üzerinde çok durulmamış konu ve alanlarda da- eserler vermiş olan Hafid Efendi araştırmacı, sorgulayıcı, cedelci kişiliği sayesinde döneminin ilmî ve siyasi ortamlarında söz sahibi olmuştur. Eserlerinin yanısıra, konağında gerçekleştirdiği ilmî ve siyasi tartışmalar devrin gidişatı üzerindeki etkilidir. Bu çalışmamızda Hafid Efendi'nin eserlerinden kısaca bahsedecek ardından onun tefsir alanında kaleme aldığı *Munteha'l Kelâm Fî Âyâtî'l-Ahkâm* adlı eserini inceleyeceğiz.

2. Mehmed Hafid Efendi'nin Eserleri

² Yavuz Bahadıroğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi*, Nesil Yay., İstanbul, 2009, s.395.

³ Nagihan Çağlayan, *ed-Dürerü'l-Muntehabâtü'l-Mensûre fî Islâhi'l-Galatâtî'l-Meşhûre* (İnceleme-transkripsiyonlu metin) Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cumhuriyet Ü. SBE, Sivas, 2016, s.25-29.

⁴ Aşir Efendizâde Mehmed Hafid, *Ed-Dürerü'l-Muntehabâtü'l-Mensûre Fî Islâhi'l-Galatâtî'l-Meşhûre (Galatâtî Hafid Efendi)*, Hazırlayan: Yakup Yılmaz, 2. bs. , Sage Yayıncılık, Ankara, 2014, IX, 856, s.24.

⁵ Abdülkadir Özcan, 'Hafid Efendi', *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 112.

Hafid Efendi bazı eserlerini Arapça bazılarını ise Türkçe kaleme almış, bunlardan Türkçe beş, Arapça dört eser günümüze ulaşmıştır. Müellifin Türkçe yazdığı eserler şunlardır: *Kitâbün Câmi'un fi'l-Hilâfe, Mehâhu'l-Miyâh, ed-Dürerü'l-Müntehabâtü'l-Mensûre fi Islâhi'l-Galatâtü'l-Meşhûre, Sefînetü'l-Vüzerâ,* ve *Divan-ı Hafid'* dir. Arapça yazdığı eserler ise *Münteha'l Kelâm Fî Âyâti'l-Ahkâm, Hadîs-i Erba'in Hâşîye-i Hayâlî-i Torun Efendi, El-Hâşîyetü li Mehmed Hafid ale'n-Nisârî alâ Mîri't-Tezhîb* ve *Terceme-i Sî Fasl*. Günümüze ulaşan eserleri yönetim ve siyaset, dil ve edebiyat, coğrafya, biyografi, tefsir, hadis, fıkıh alanlarındadır. Ayrıca kendisine ait şerh ve tercüme de bulunmaktadır. Onun dil ve edebiyata dair eserlerinin ve özellikle sözlük çalışmalarının Türk diline büyük katkıları olmuştur. Türk diline Arapça, Farsça, Yunanca ve Çağatayca'dan geçen kelimeleri ve bu geçişlerin yol açtığı dil yanlışlarını derinlemesine incelemiştir.⁶ Yine Osmanlı Türklerinde sıkça rastlanan kırk hadis derleme geleneğine Hafid Efendi de uymuştur.⁷ Bununla birlikte Hafid Efendi'nin eserleri uzun yıllar hak ettiği ilgiyi görebilmiş değildir ve bunlar hakkında eski kaynaklarda yeterli bilgiye rastlanmamaktadır.⁸ Hafid Efendi'nin eserlerinin geniş hacimleri ve ilmî derinlikleri yanısıra, yazıldıkları dönemin sosyal ve siyasi olaylarını yansıtır olmaları da önemlidir. Zira bu eserlerde müellif, döneminin olaylarına ilişkin bakış açısını ayet ve hadislerden hareketle ortaya koymuştur. Dolayısıyla yönetim ve siyasete dair yazdığı eserlerde de çeşitli ayetlerin tefsirine yer vermiştir.

Hafid Efendi'nin kaleme aldığı eserlerden bazıları hadis, tefsir, fıkıh gibi İslami ilimlerin alanına girmektedir. Müderrislik ve kazaskerlik yaptığı dönemlere ait olan bu eserlerde söz konusu ilimleri bir bütün olarak ele almış yani günümüzdeki adıyla disiplinler arası

⁶ Emin Eminoğlu, “Galat Sözlükleri ve Mehmed Hafid Efendi'nin Galatât Sözlüğündeki Çağatayca Sözcükler”, *Turkish Studies (Türkoloji Araştırmaları)*, İstanbul, 2011. VI. cilt, 1. sayı, s.1001.

⁷ Özcan, *a.g.m.*, 111.

⁸ Çağlayan, *a.g.t.*, s.33.

çalışma yapmış ve örneğin hadis alanında yazdığı eserde tefsirden, tefsire dair yazdığı eserde fıkıh ve kelamdan faydalanmıştır. O halde diğerlerini bir kenara bırakarak onun *Münteha'l-Kelâm Fî Âyâtî'l-Ahkâm* adlı eserini daha yakından tanımaya çalışalım.

3. Mehmed Hafîd Efendi'nin *Münteha'l-Kelâm Fî Âyâtî'l-Ahkâm* Adlı Eseri

a. Eserin Nüsha Tavsifi

Münteha'l-Kelâm Fî Âyâtî'l-Ahkâm adlı eserin nüsha tavsifi Nagihan Çağlayan'ın *ed-Dürerü'l-Müntehabâtü'l-Mensûre fî Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre (İnceleme-transkripsiyonlu metin)* adlı doktora tezinden iktibas edilmiştir:

‘Eserin Süleymaniye Kütüphanesi katalog fişindeki tavsifi şöyledir: Süleymaniye Ktp., Hafîd Efendi Bl., nr 17. Eser, 187 yapraktan ibaret olup 210x135, 156x77 mm. ölçülerindeki aharlı, su yollu, filigranlı (filigran fotoğraftan tespit edilemedi) sarımtırak Avrupa kâğıda nesih hatla ve 23 satırla kopyalanmıştır. Metin 186^b’de nihayetlenmektedir. Serlevha basit tezhipli, cetveller altın yaldızlıdır. Nüsha, kenarları altın yaldızlı üzeri ebru kaplı çeharkûşe cild içindedir. Zahriyede kitabın Hafîd Efendi tarafından 1212/1797-1798 tarihinde vakfedildiği kaydı, hemen altında Hafîd Efendi'nin mührü mevcuttur. Yazmanın istinsah tarihi ve müstensihi belli değildir.

Başı: *Elhamdü li'llâhi'llezî düllet âyâtühû 'ale'l-ahkâm...*

Sonu: ... *Fe-lemmâ lem-ya'im lem-yakbeli't-tahşîşa fî-ķavlihî lâ-ekle li-enne ta'âmen sâbite iktidâ' fe-lâ 'umûme lehû fe-lâ yakbelü't-tahşîşa.*⁹

b. Müellifin Metodu

Hafîd Efendi'nin hemen tüm eserlerinde dikkat çeken, bir konuda sadece tanımlama ya da açıklamayla yetinilmemesidir. Onun özellikle dildeki galatlara dair eserlerinde, kelimenin anlamının yanısıra onunla ilgili başka

⁹ Çağlayan, *a.g.t.*,s.35.

kelimelere ve tarihi, dini, toplumsal ve folklorik bilgilere çok geniş yer verilmiştir. Örneğin bir ölçek olan ‘erdeb’ kelimesi anlatılırken diğer ölçü birimlerine geçilmiş, bunlar hakkında geniş açıklamalar yapıldıktan sonra para basımı, İslam dünyasında ilk darphanenin kuruluşu, sadaka-i fitr miktarının tespiti gibi konularda bilgi verilmiştir. Aynı şekilde ‘kalem’ kelimesi açıklanırken, ‘kitap’ ve ‘yazı’ başlıkları altında yazı sanatı, yazının tarihi gelişimi gibi konular tablolar ve çeşitli yazı örnekleriyle birlikte anlatılmıştır. Dolayısıyla onun dile dair eserleri dahi ansiklopedik bilgiler ihtiva etmektedir.¹⁰

Hafid’in tefsir yöntemi de oldukça sistemli ve kuşatıcıdır. Ahkâm ayetlerinden hüküm istinbat edilirken öncelikle ayetin ayetle tefsiri yoluna gidilmiştir. Müfessir aynı konuyla ilgili olabildiğince fazla ayet zikretmiş, gerektiğinde hadislerden de deliller sunmuştur. Herhangi bir ayette anlamı tartışmalı kelime bulunduğu ise bu kelimenin anlamı başka ayetlerde aranmıştır. Örneğin Fatiha suresindeki kelimelerin anlamları büyük oranda Yasin suresinden getirilen delillerle açıklanmıştır. Bu yaklaşımıyla o, tefsirini sağlam delillere dayandırmayı hedeflemiş olsa gerektir. Ayetlerin lafızları genellikle tefsire dâhil edilmemiş, sadece konuyla ilgili olan kısmı zikredilmiştir. Bunun dışında müfessir Abdullah İbni Mes’ud, Ümmü Seleme gibi öncü sahabelerden ve özellikle pekçok konuda Hz. Peygamber’in uygulamalarına bizzat şahit olan dört halifeden gelen rivayetlere büyük önem vermiş¹¹ ve kendi ulaştığı sonuçların dayanağı olarak bu kişilerin sözlerini zikretmiştir. Ardından aralarında Beydâvî, İmam Şafî, İmam Ebu Hanife’nin de bulunduğu pek çok meşhur âlimin konuyla ilgili beyanlarına yer vermiş, tüm bu görüşleri serdettikten sonra ise ‘onlar böyle diyorlar, ben de derim ki’ diyerek kendi

¹⁰ Özcan, *a.g.m.*, 112.

¹¹ Mehmed Hafid, *Münteha'l-Kelâm fî Âyâti'l-Ahkâm*, yk. 4a. Eserin ismi buradan itibaren ‘*Münteha'l Kelâm*’ olarak zikredilecektir.

görüşlerini ve bu görüşlere dayanan hükümleri ifade etmiştir. Bu yönüyle müfessirin hem rivayet hem de dirayet metotlarını benimsediği ve kullandığını söylemek yerinde olacaktır. Hafid Efendi hemen her konuya ait düşüncelerinde geleneğe bağlı kalmakla birlikte meselelere oldukça geniş bir açıdan bakabilmiş, özneliğini cesurca sergilemiştir. Ahkâm ayetlerini tefsir ederken, çıkardığı hükümlere ilaveten, olağandışı şartları kolaylaştırıcı uygulamaları da zikretmiştir. Eserin tamamında bu kolaylaştırıcı yaklaşımın izlerini görmemiz mümkündür. Buradan onun, sosyal hayatta yeniliklere karşı çıkan gruplara destek vermekle ya da buna zorlanmakla birlikte, hüküm verirken çok katı olmaktan kaçındığı sonucuna gitmemiz mümkündür.

Eserde sosyal hayatı şekillendiren ayetler açıklanırken herhangi bir başlıklandırmaya veya sınıflandırmaya gidilmemiş, hukuka dair temel konular birbiri ardına sıralanmıştır. Fıkıh usulüne dair, nassın manaya delaleti gibi temel konular ise ayrı bir başlık oluşturulmaksızın bu konular arasında açıklanmıştır. Ahkâm ayetlerine açıklamalar getirilirken hem ayetin lafzî anlamının korunmasına özen gösterilmiş, hem de sosyal hayatın gerçekleri dikkate alınmıştır. Hafid Efendi kendi görüşlerini ortaya koyarken, sağlam delillere dayandığı düşüncesinden hareketle son derece kendinden emindir. Bu nedenle eserde oldukça net bir dil ve üslup kullanılmıştır. Nikâhlanma ile ilgili aşağıdaki alıntı buna örnek gösterilebilir:

‘Aranızdan iffetli hür bir mümine ile nikâhlanmaya gücü yetmeyenler elleri altındaki mümine kölelerle nikâhlansınlar’ ayetinin delaletinden anlaşıldığı üzere köle ile nikâh, bir hürle nikâhlanma kudretinin bulunmadığı durumlarda geçerlidir. Bu kudretin bulunması durumunda hürle nikâhlanmanın hükmü köle ile nikâhlanmanın caiz

olmadığı hükmünü te'yd eder. Ayetin mefhumu bu cevaza işaret eder.¹²

c. Eserin Muhtevası ve Özgün Tarafı

Adından da anlaşılacağı üzere *Münteha'l-Kelâm Fî Âyâti'l-Ahkâm* genel itibariyle bir ahkâm tefsiri niteliğindedir. Zira eserde tefsir, fıkıh, hadis, kelam gibi İslami ilimlere ait önemli konulara yer verilmiş olmakla birlikte Kur'an'ın ahkâm ayetlerinin yorumları ön plana çıkmaktadır. Eserin Allah'a hamd ve Resule salat-ü selam ve müellif için dua ile başlayan giriş bölümünde ilk olarak Fatiha suresi genel hatlarıyla açıklanmış, ardından besmelenin Fatiha'dan bir cüz olup olmadığı, surede bahsi geçen 'dâllîn'den vs. kimlerin kastedildiği, bu kimselerin ahiretteki hükümlerinin ne olacağı gibi sorulara cevap verilmiştir.¹³ Fatiha suresine dair bu açıklamaların ardından eser, yoğun içeriğine aralıksız devam etmiştir.

Münteha'l Kelâm'ın büyük bölümü ahkâm ayetlerine ayrılmıştır. Öncelikle abdestin nasıl alınacağı, ayakları yıkamanın ve meshin hükümleri, suyun temizlenmesi, namazda surelerin açıktan ya da gizli okunması, imamla kılınan namazların hükmü, içkili iken namaza yaklaşılmaması ve sarhoşluğa dair hükümler, haccın rükünleri gibi günlük hayatı doğrudan ilgilendiren ilmihal bilgileri¹⁴, ardından domuz etinin haramlığı gibi temel haramlar ve helaller delilleri ve illetleriyle birlikte anlatılmıştır.¹⁵ Ardından İslam fıkının temel meselelerine geçilmiştir. Bunlardan en önemlileri alım-satım ve borçlar hukuku ile medeni hukuktur. Müellifin hem bireyi hem toplumu doğrudan ilgilendiren ekonomiye dair ayetlere getirdiği açıklamaları, Osmanlı devletinin geçirdiği zor ve çalkantılı ekonomik süreç içerisinde değerlendirmek yerinde

¹² Hafid, *a.g.e.*,yk. 186b.

¹³ Hafid, *a.g.e.*, yk. 1b-4a.

¹⁴ Hafid, *a.g.e.*,yk. 11a-28b.

¹⁵ Hafid, *a.g.e.*, yk. 10a.

olacaktır. Bu zor süreç sebebiyle olsa gerektir, eserde en çok ele alınan ayetler borçlar hukukuna ilişkin olanlardır.¹⁶ Alım-satım akitlerinin şartları, tarafların görev ve sorumlulukları, akdin feshedilmesi, gayrimüslimlerle yapılacak akitler ayrıntılı anlatılmıştır. Yine alışverişte ve hayatın diğer alanlarında şahitlik konusu üzerinde durulmuş, kimlerin şahitliğinin kabul edileceği ve şahitliğin insana getirdiği sorumluluk ayet ve hadislerle açıklanmıştır.¹⁷ Bu konunun ele alınmasının önemi Osmanlı'nın son dönemlerinde, gayrimüslim tebaanın şahitliğinin ve bu şahitlikle kazanacakları sosyal statünün yoğun tartışmalara yol açmasından kaynaklanmaktadır.

Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapmış olan Hafid Efendi, eserinde Kur'an-ı Kerim'in, müslümanların sosyal hayatında belirleyici konumundaki pek çok ayetine oldukça geniş bir perspektiften yaklaşarak ışık tutmuştur. Tefsirin büyük bölümü çok eşle evlilik, kadına mirastan verilecek pay, cariyeye meselesi gibi özellikle medeni hukukun bugün de tartışılan konularına ayrılmıştır.¹⁸ Osmanlı devletinin hemen tüm kurumlarında yeniliklere gidildiği ve bir hükümdarın söz konusu icraatlarından dolayı önce tahttan indirilip ardından katledildiği bir dönemde bu konuları tartışmaya açması, müfessirin ilmî ve fikrî cesaretini ortaya koyması açısından ayrıca manidardır. Çünkü çok eşle evlilik ve cariyelik müessesesi Osmanlı devletinde uzun yıllar devam eden uygulamalardır. Dolayısıyla konuyla ilgili ayetlere getirilen açıklamalar, Hafid Efendi'nin, yaşadığı dönemin anlayışına sıkışıp kalmayan bir düşünce adamı olduğunu da göstermektedir. Eserde evliliğin ve boşanmanın şartları, taraflara getirdiği hak ve sorumluluklar üzerinden anlatılmış, özellikle boşanma halinde kadına ve çocuklara düşen nafaka

¹⁶ Hafid, *a.g.e.*,yk. 178b.

¹⁷ Hafid, *a.g.e.*,yk. 11a.

¹⁸ Hafid, *a.g.e.*,yk. 155b-186b.

konusuna geniş yer verilmiştir.¹⁹ Osmanlı devletinde toplumsal çözümlerin arttığı bir dönemde kaleme alınan bu eserde müellifin evlilik ve boşanma konularına bu kadar geniş yer vermesi onun sosyal duyarlılığına ve kendi toplumunda yaşananlara dair endişelerine işaret etmektedir. Medeni hukuk kapsamına giren konuların açıklandığı bölümlerde müellif bireysel hak ve özgürlükleri ortaya koymayı da ihmal etmemiştir. Bunların başında mülk edinme ve bireysel tasarruflarda bulunma hakkı gelmektedir. Müellif mülkiyet edinmeye dair hükümleri ayrıntılarıyla açıklamış ve yine farklı âlimlerin görüşlerini sıraladıktan sonra kendi fikrini beyan etmiştir. Osmanlı topraklarında kimin ne kadar mülkiyete sahip olabileceği konusu da dönemin en çok tartışılan meselelerindendir.²⁰

Hafid Efendi uzun yıllar devam eden ve kesin bir netice alınamayan savaşımlardan yorulmuş bir toplumun ferdidir. Yaşadığı dönemde Osmanlı devleti bir taraftan dış düşmanlarla cephelede savaşırken, diğer taraftan bir türlü sonu gelmeyen iç hoşnutsuzlukların doğurduğu isyanlarla uğraşmaktadır. Sultan III. Selim'in yeniçeri ocağı yerine modern bir ordu kurma çabaları isyanları iyice körüklemiştir. Böyle bir ortamda Hafid Efendi'nin eserinde İslam şeriatının savaşla ilgili hükümlerine geniş yer vermesi doğaldır. Eserde kimlere savaş açmanın caiz olduğu, savaşmanın ve anlaşma yapmanın şer'î hükümleri Hz. Peygamber'in hayatından getirilen delillerle ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Ardından günlük hayatta sıkça gerçekleşen adam öldürmeler karşısında alınacak tedbirlere, kısasın şartlarına, diyetin hükümlerine geniş yer verilmiştir. Öldürme konusunda ceza hukukunun tüm hükümleri, ilgili ayetlerin lafızlarıyla birlikte sunulmuştur. Bu konuda uygulama ve rivayetlerinden

¹⁹ Hafid, *a.g.e.*,yk. 53a-63b.

²⁰ Hafid, *a.g.e.*,yk. 90a-98a.

en çok söz edilen sahabeler Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'dir.²¹ Bu iki halifenin uygulamalarında Hz. Peygamber'den getirdikleri dayanaklar eserde ayrıntılı sunulmuştur. Adam öldürme suçunun kapsam ve şartları, ayrıca katile verilecek cezanın ne olması gerektiği, çeşitli cezaların caydırıcılık düzeyi günümüzde olduğu gibi Hafid Efendi'nin döneminde de yoğun tartışmaların odağındadır. Zira özellikle iç isyanların yoğunlaştığı yıllarda faili bilinen ve bilinmeyen cinayetler artmış, bu durum hukuk açısından büyük problemlere neden olmuştur. Dönemin zorlu askerî ve siyasi şartlarının gündeme getirdiği bir diğer önemli konu yetimlik meselesidir. Dolayısıyla eserde yetimlerin hakları, müslüman toplumun yetimlere karşı sorumlulukları gibi konulara geniş yer verilmiştir.²²

Hafid Efendi'yi pek çok müfessirden ayıran temel özellik, İslam esaslarını ve bunlarla şekillenecek hayatı bütünsel düşünmesidir. Ahkâm ayetlerini açıklarken tek tek olaylara uygulanabilecek hükümlere gitmek yerine bireyin ve toplumun genel faydasına yoğunlaşmış, ulaştığı sonuçların şeriatın bütünü içerisindeki yerini özellikle vurgulamıştır.²³ Yaşadığı dönemin sosyal, siyasi, ekonomik şartları düşünüldüğünde müellifin bu yaklaşımı daha anlamlı gelmektedir. Kanaatimizce, Osmanlı'nın son dönemlerinde giderek zorlaşan bireysel ve toplumsal hayat içerisinde Hafid Efendi bir taraftan İslam şeriatının asli yapısını muhafaza etmenin, diğer taraftan onu farklı inanç ve anlayışlara mensup insanlar arasında kolay uygulanabilir hale getirmenin endişesini taşımaktadır.

²¹ Hafid, *a.g.e.*,yk. 14b-28b.

²² Hafid, *a.g.e.*,yk. 28b-38a.

²³ Hafid, *a.g.e.*,yk. 6a.

Hafid Efendi'nin bu tefsirini dikkate değer kılan bir başka yönü ise ahkâm ayetlerinin kapsamını genişletmesidir. İslam hukuk usulünün ahkâm ayeti kapsamına aldığı ayetlerin yanısıra, çeşitli konularla ilgili ayetlerden de hüküm çıkarma yoluna gidilmiştir. Örneğin Hz. İsa'ya Allah'ın oğlu, meleklerle ise Allah'ın kızları diyenlerden bahseden ayetlerin açıklanmasının ardından günümüzde böyle düşünen kimselere uygulanacak ceza ya da bu kimselerle kurulacak ilişkinin sınırları vs. ile ilgili hükümlere de yer verilmiştir. Böylece birbirlerinden farklı düşüncelere sahip gayrimüslim toplulukların aynı hükümlere tâbî tutulamayacağı mesajı verilmiş olmalıdır. Osmanlı devletinde müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları ve azınlıkların toplumun çeşitli kademelerinde giderek daha çok söz sahibi oldukları bir ortamda onlar hakkında verilecek hükümler ayrıca önem kazanmıştır. Bu açıdan düşünüldüğünde bir tefsirin, özellikle bir ahkâm tefsirinin, yazıldığı dönemin şartlarından ne kadar etkilendiği ve Kur'an'ı yorumlama farklılıklarının nedeni daha iyi anlaşılmaktadır.

Münteha'l Kelâm çok hacimli olmamasına rağmen içerik açısından oldukça yoğun ve zengindir. Sadece belirli ahkâm ayetlerinin tefsir edilmesiyle yetinilmemiş, özellikle tefsir ve fıkıh usullerinin çok temel konularına, ayrıca kadim meselelere geniş yer verilmiştir. Tefsir usulü alanına giren Kur'an kıraatindeki yedi harf meselesi, kıraat farklılıklarının anlama etkisi,²⁴ nesh konusu, yine fıkıh usulü alanına giren, ayetten hüküm istinbat etme yolları, nassın hükme delaleti, hükmün genişletilmesi ya da tahsisi gibi konular ayrıntılı açıklanmıştır. Müellif usule dair meselelerde geleneksel

²⁴ Bu konuda özellikle Fatiha suresinde geçen 'mâlik' kelimesinin 'melik' şeklinde okunmasının delilleri ve oluşacak anlam farklılıkları ayrıntılı açıklanmıştır. Bkz. Hafid, *a.g.e.*,yk. 3a.

yaklaşımı benimsemekle birlikte kendi yorumlarıyla bu yaklaşımı genişletmiştir.

Hafid Efendi'nin tefsiri, birbirinden çok ayrıymış gibi algılanan kelam ile hadisi birlikte değerlendirmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Kelam alanına giren çok temel meseleler, örneğin Allah'ın isim, sıfat ve fiilleri, bunların insan algısını aşan anlam ve işlevleriyle, kâinattaki tecellileri, hem sahabeden rivayet edilen hadislerle hem de Beydâvî başta olmak üzere farklı âlimlerin görüşleriyle birlikte ortaya konmuştur. Allah'ın 'ol' demesiyle mevcudatın nasıl can bulduğu sorusu, üzerinde en çok durulan meselelerden birisidir.²⁵ Hafid Efendi ilk bakışta sadece kelama dair bir meseleye açıklık getiriyormuş gibi görünen ayetlerden dahi sosyal hayata doğrudan uygulanabilecek bir hüküm çıkarabilmiştir.²⁶ Buradan müellifin İslamî ilimleri birbirinden ayrı düşünmediği, hepsinden aynı ortak sonuca gitmeyi hedeflediği ortaya çıkmaktadır. Bu durum, çağdaş dönemlere ait bir metotmuş gibi algılanan interdisipliner (alanlar arası) yaklaşımın Hafid Efendi'nin yaşadığı XVIII. yüzyılda bilinen ve ilmî eserlerde uygulanan bir metot olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Sonuç

Mehmed Hafid Efendi külliyatı içerisinde, önemli bir yeri olan *Munteha'l Kelâm*, yazıldığı dönemde yaşananlar nazarı itibare alındığında, tefsir ilmi açısından son derece önemlidir. Son dönemlerin tefsir çalışmalarında itibar edilen pekçok yöntemi aynı anda kullanmış olması ve ayrıca tefsir ilminin önemini hiç yitirmemiş konularını özlü bir şekilde ihtiva etmesi bu tefsirin değerini daha da artırmaktadır.

²⁵ Hafid, *a.g.e.*,yk. 6a.

²⁶ Hafid, *a.g.e.*,yk. 7b.

Yöntem ve içeriğinden genel hatlarıyla bahsettiğimiz bu eserin tefsir, fıkıh, hadis, kelam gibi ilimler açısından ele alınmasının, sözkonusu alanlara büyük katkıda bulunacağı kanısındayız. Hangi alanla ilgili olursa olsun bir eserin, müellifinin yaşadığı dönemin sosyal, siyasi, askerî, ekonomik vs. şartlarını yansıttığı gerçeğinden hareketle, onun Osmanlı'nın son dönemlerindeki ilim anlayışına, toplumsal problemlerin ulema tarafından nasıl görüldüğü ve çözümler teklif edildiğine, genelde tefsirin özelde de ahkâm tefsirinin bu devirde canlı bir şekilde varlığını muhafaza ettiğine vs. ışık tutacağını söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Aşir Efendizâde Mehmed Hafîd, *Ed-Dürerü'l-Müntehabâtü'l-Mensûre Fî Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre (Galatâtı Hafîd Efendi)*, Hazırlayan: Yakup Yılmaz, 2. bs., Sage Yayıncılık, Ankara, 2014.
- Bahadıroğlu, Yavuz *Resimli Osmanlı Tarihi*, Nesil Yay., İstanbul, 2009, s.395.
- Çağlayan, Nagihan *ed-Dürerü'l-Müntehabâtü'l-Mensûre fî Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre* (İnceleme-transkripsiyonlu metin) Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cumhuriyet Ü. SBE, Sivas, 2016.
- Eminoğlu, Emin “Galat Sözlükleri ve Mehmed Hafîd Efendi'nin Galatât Sözlüğündeki Çağatayca Sözcükler”, *Turkish Studies (Türkoloji Araştırmaları)*, İstanbul, 2011. VI. cilt, 1. sayı, s. 996-1012.
- Mehmed Hafîd, *Münteha'l-Kelâm fî Âyâti'l-Ahkâm*, Süleymaniye Ktp., Hafîd Efendi Bl., nr 17.
- Özcan, Abdülkadir ‘Hafîd Efendi’, *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 111-112.
- Sakaoğlu, Necdet *Bu Mülkün Sultanları*, Oğlak Yay., İstanbul, 1999.
- Uslu, Recep *Mehmed Hafîd Efendi ve Musiki*, Pan Yay., İstanbul, 2001.